

**Klasik Bir Kavramın Modern Dönemde Dönüşümü: Said Nursî'nin
Mehdî Tasavvuru**

*Transformation of a Classical Concept in the Modern Period: Said Nursî's Mahdî
Thought*

Habip DEMİR

Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Ana Bilim Dalı
*Assistant Professor Dr., Hitit University, Faculty of Divinity, Department of History
of Islamic Sects*

Çorum, Turkey

demirhabip81@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4360-3410>

2010

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 24 Ağustos / August 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 21 Ekim / October 2019

Yayın Tarihi / Published: 15 Aralık / December 2019

Cilt / Volume: 10 Sayı / Issue: 23 Sayfa / Pages: 555-578

Atıf / Cite as: Demir, Habip. "Klasik Bir Kavramın Modern Dönemde Dönüşümü: Said Nursî'nin Mehdi Tasavvuru [Transformation of a Classical Concept in the Modern Period: Said Nursî's Mahdi Thought]". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi – Şırnak University Journal of Divinity Faculty* 10/23 (December 2019): 555-578.
<https://doi.org/10.35415/sirnakifd.610309>

Copyright © Published by Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Şırnak, Türkiye
(Şırnak University, Faculty of Divinity, Şırnak, 73000 Turkey).

Öz

Kurtarıcı beklentisi, bütün din ve inanç sistemlerinde kendisine yer bulabilmiş ortak inanışlardan birisidir. İsimleri ve nitelikleri farklı olsa da kıyametin kopmasına yakın bir zamanda insanlığı kurtaracak olan ve adına "Mehdî" denen kişinin zuhuru, İslam düşünce geleneğinde tarih boyunca tartışmalı bir konu haline gelmiştir. Şîî eğilimli çevrelerde başlayan ve tarihi süreçte sistemli hale gelen Mehdî inanışı, Ehl-i Sünnet çevreleri tarafından da hadis merkezli olarak temellendirilmeye çalışılmıştır. Daha çok sıkıntılı ve buhranlı günlerin vazgeçilmez bir inanışı olarak gündeme gelen Mehdî arayışı, modern dönemlerde farklı boyutlarıyla yeniden gündeme gelerek dönüşüme uğramıştır. Bu bağlamda 20. asrın etkili şahsiyetlerinden ve geleneksel bir altyapıya sahip olan Said Nursî'nin Risalelerinde konuya yapılan atıflar, onun etki gücü düşünüldüğünde önemle üzerinde durulmayı gerektirmektedir. Onun eserleri incelendiğinde, Mehdîye benzer özellikleri olan ve her asırda gelecek müceddid kavramı yanında âhîrzamanda ortaya çıkacak büyük Mehdî kavramına da değindiği görülecektir. Bundan daha da önemlisi modern dönemin getirdiği bazı zorlukların ve ihtiyaçların farkına vararak Mehdî düşüncesini, klasik kaynaklarda savunulduğunun aksine bir "şahıs"tan alarak "şahs-ı manevî" adıyla kendi cemaatine vermesidir. Çalışmamız, Said Nursî'nin Mehdî tasavvuruna getirdiği yeni yaklaşımı sorgulamakta ve bunun arka planında yer alan faktörler üzerine yoğunlaşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Said Nursî, Mehdî, Mesih, Risale-i Nur.

Abstract

The expectation of a savior is one of the common beliefs that has found a place for itself in all religious and belief systems. Although their names and attributes are different, the appearance of the person called "Mahdi", who will save humanity in the near end of the apocalypse, has also become a controversial topic in the Islamic tradition of thought throughout history. The belief of Mahdi, which started in Shia-leaning circles and became systematic in the historical process, has also been tried to be based on Hadith-centered by Ahl al-Sunnah circles. The search for Mahdi, which came into the agenda as an indispensable belief of the troubled and depressed days, has been transformed in modern times by coming back to the agenda in different dimensions. The references made to this subject in the treatises of Said Nursî, one of the influential figures of the 20. century and having a traditional background, require considerable attention when considering his power of influence. When his works are examined, it will be seen that besides the concept of mujaddid, which has similar characteristics to the Mahdi and will come in every century, he also touches on the great Mahdi concept that will emerge in the End Times. Even more important is the realization of some of the difficulties and needs of the modern era, the Mahdi thought, contrary to the classical sources are defended by a "person" from the "spiritual personal" name is given to his community. Our study questions Said Nursî's new approach to Mahdi's imagination and focuses on the factors behind it.

Keywords: History of Islamic Sects, Said Nursî, Mahdi, Messiah, Risale-i Nur.

Extended Abstract

Throughout its history, mankind has always felt the need to wait for something that will miraculously rescue itself from social turmoil, political and economic crisis. This situation is a common idea of mankind and has been valid for all faithful communities, from primitive tribal religions to members of divine religions. The phenomenon of Mahdi is one of the most controversial concepts in the history of Islamic thought. It is undisputed that the longing for a savior as a socio-psychological phenomenon is quite understandable. For this reason, this thought has been arranged in a way to respond to social and psychological needs by interpreting it in various ways throughout history with the effect of the political and social environment. Our study focuses on the concept of Mahdi in Islamic thought and the perception of this term in Said Nursi's *Risale-i Nur*. In this context, in the first part of our study, the conceptual framework of Mahdi and Savior belief and the ways of understanding of the concept in the historical process are discussed. In the second part, the transformation of the concept of Mahdi in *Risale-i Nur* has been tried to be put forward by taking into consideration the chronological order of writing as much as possible.

Mahdi; is a person who has extraordinary qualities that will emerge at the end of the world when the signs of the apocalypse appear, and when the world is deteriorating as a result of their own deeds, fill the world covered with persecution with justice and keep the religion alive and rescue the Muslims from their difficult situation. It is not known exactly in which religious tradition the idea of savior first appeared, but it is present in almost all religious traditions. How and whatever channels expectation of the savior that exists in all religious and belief systems entered to Islamic thought is debated. However, it is in the general opinion that the idea of Mahdi, which has existed for centuries in Iraq and Egypt which are neighbouring countries of Islam, emerged with a new identity within the Islamic thought with the expansion of the borders of the state.

The group that first introduced the concept of Mahdi in Islamic thought in the historical process and incorporated it into the principles of faith by using it in the most intense way is Shia. We do not have exact information about how this belief entered the Ahl al-Sunnah. However, the general idea about the perception of Mahdi of Ahl al-Sunnah is mostly derived from the Shia.

Said Nursi realized that the narrations at hand about Mahdi throughout the tradition had various and contradictory provisions and therefore the views expressed on the subject had no meaning in today's world. For this reason, by pushing the understanding of Mahdi as a single person to the second plan in time, he brought his duties to the forefront and brought his congregation to a position performing the duties of the Mahdi under the name of "spiritual person/Sahs al-manawi".

As far as we can identify, it is seen that such a Mahdi definition does not exist until his century. Said Nursi transformed Mahdi into a “symbolic” state by emphasizing his attributes and duties rather than his personality. He said that this task was in his congregation clearly and even added the predictions of the saints who preceded him as evidence. However, while almost all the hadiths have a persona depicted up to their facial features, it is interesting to note that these hadiths have been interpreted and transformed into the “spiritual person”.

This situation is also important in terms of showing how the concepts can be used and transformed according to the current period and conditions. While there was no trace of the idea of Mahdi during the “Old Said” period under the influence of the Constitutional Monarchy, which had not yet attracted the attention of the political authority, this idea became evident as *Risale-i Nur* centred during the “New Said” period. The period of time when the Ottoman Empire was overthrown, and a secular Republic was established in its place left deep traces in Said Nursi as a political Islamist. So much so that his earlier views that Mahdi would become a person evolved into a conception focusing on his own works with the concept of “spiritual person” during the periods of increasing prosecution and oppression. The reasons that pushed Said Nursi to ignore the Mahdi imagination in the tradition should be searched within the political and social conditions of his era.

GİRİŞ

İslam düşüncesinin tarihi süreç içerisindeki seyri ve bu süreç içerisinde elde edilen bilgi birikimi, bağlı bulunulan zaman, mekân ve sosyo-politik koşullardan bağımsız düşünülemez. Oluşturulan her türlü bilgi birikimi, dönemin ve toplumun keskin izlerini taşır. Bu izleri takip ederken bulunulan koşulları ihmal etmek, bizleri aynı konular üzerinde birbiriyle taban tabana zıt görünen fikirler arasında tercihimizi belirlemek noktasında zorluklara itmektedir. Söz konusu düşünce, hayatımıza yön veren kavramlar olduğunda bu ihtiyaç daha da belirgin hale gelecektir. Çünkü kavramlar da tarihi akış içerisinde anlam daralması ya da genişlemesine uğrayarak gelişir ve dönüşürler. İslam düşüncesinde bu zorluğun en çok hissedildiği kavramlardan biri de hiç şüphesiz gelecekte insanlığı kurtaracak bir “Mehdî” beklentisi ve onun etrafında şekillenen gelecek tasavvurlarıdır.

İnsanoğlu, tarihi boyunca sosyal kargaşa, siyasi kriz ve iktisadi bunalım gibi zor durumlarla her karşılaştığında kendisini bu durumdan mucizevî şekilde kurtaracak bir şeyler bekleme ihtiyacı hissetmiştir. Bu durum insanoğlunun neredeyse ortak bir düşüncesidir.¹ Kurtarıcıya verilen isimler konusundaki ayırım dışında bu fenomen, ilkel kabile dinlerinden ilahi dinlerin mensuplarına kadar her inanç sahibi topluluk için geçerli olagelmıştır. Çeşitli kültürlerin tarihsel tecrübeleriyle şekillenerek sonraki nesillere miras kalan bu düşünce, yüzyıllardır İslam geleneğinde kendine yer bulmuş, bir yandan iman ilkeleri arasına dâhil edilecek derecede taraftarları varken diğer yandan karşıtları da var olagelmiş önemli bir olgudur. Bu yönüyle Mehdîlik olgusu, İslam düşünce tarihinde hakkında en fazla tartışma konusu yapılan kavramlardan biridir. Tartışma konusu yapılması, bu konuda Kur’an-ı Kerim’in suskun kalmasından ve daha çok hadis

---

¹ Ali Coşkun, *Mehdîlik Fenomeni* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 125.

literatürünün kendine ait metodolojik zorluklarından kaynaklanmaktadır. Böylesine farklı etkileri ve tezahürleri olan bir olguyu araştırmak kendine has bazı zorlukları da beraberinde getirmektedir. Her şeyden önce “kurtarıcılık” olgusu hem tüm dinlerde aynı karakteristik özellikleri barındırmakta hem de her bir inanç grubu birbirinden farklı olduklarını iddia etmektedir. Bu farklılıkları anlamak, kavramın dönemselsel ve psiko-sosyal özelliklerini hesaba katan bir yol izlenerek mümkün olmalıdır. Dolayısıyla Mehdî kavramını da içinde bulunulan dönemleri dikkate alarak değerlendirmek gerekecektir.

Sosyo-psikolojik bir olgu olarak bir kurtarıcıya duyulan özlemin oldukça anlaşılabilir bir düşünce olduğu tartışmasızdır. Bu nedenle bu düşünce, içinde bulunulan siyasi ve sosyal ortamın etkisiyle tarih boyunca çeşitli şekillerde yorumlanarak toplumsal ve psikolojik ihtiyaçlara cevap verecek şekilde düzenlenmiştir. Bu bağlamda Kutlu'nun beklenen kurtarıcı inancının tarihi tezahürlerine dayanarak bu olguyu tipolojileştirme girişimleri son derece isabetlidir. Ona göre Mehdîlik, İslam tarihi boyunca kavmiyetçi, mitolojik, vahdet-i vücudcu, sembolik ve islahatçı/özgürlükçü olmak üzere beş farklı tipoloji ile tezahür etmiştir.² Esasında meselenin bu şekilde çeşitli anlama biçimlerine konu olması onun bir inanç değil, tarihsel ve sosyolojik alanın sınırları içinde görüldüğüne işaret eder. Bunun neticesinde Mehdî ile ilgili birbirine taban tabana zıt rivayetler ortaya çıkmış, bu rivayetler her dönemde farklı yorumlanmıştır.

Bizim çalışmamız; İslam düşüncesinde “Mehdîlik” kavramı ve bu kavramın son dönem düşünürlerinden Said Nursî'nin *Risale-i Nur* adlı eserlerindeki algılayış biçimine odaklanmaktadır. Said Nursî'nin Mehdîlik algısıyla ilgili çeşitli çalışmaların yapıldığı bilinmektedir. Ancak bu çalışmaların tarafsızlık ve karşıtlık ikileminden çıkamadığı, dolayısıyla meselenin bilimsel zeminde tartışılmasına ihtiyaç bulunduğu aşikardır. Bu bağlamda çalışmamızın ilk kısmında Mehdîlik ve kurtarıcı inancının kavramsal çerçevesi ve kavramın tarihi süreç içerisinde anlaşılma biçimleri ele alınmış, ikinci kısmında ise elden geldiğince yazılma sıralarını kronolojik olarak dikkate alarak *Risale-i Nur*'da Mehdîlik kavramının nasıl bir dönüşüme tabi tutulduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

² Sönmez Kutlu, “Beklenen Kurtarıcı İnanışına Dayalı Siyasi ve Dini Hareketlerde Mehdîlik Tipolojileri”, *Beklenen Kurtarıcı İnanç (İstanbul, 22 Ekim 2016)*, ed. Yusuf Şevki Yavuz (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017), 298-348.

1. MEHDİ ANLAYIŞI VE TEZAHÜRLERİ

1.1. Mehdî Kavramı ve Diğer Dinlerdeki Kullanımı

Kelime olarak mehdî, “doğru yolu bulmak; yol göstermek, rehberlik etmek” anlamındaki hedâ (h-d-y, hidayet) kökünden türemiş bir sıfat olup “hidayete erdirilmiş, kendisine doğru yol gösterilmiş kişi” demektir.³ İstilahî anlamıyla Mehdî; kıyamet alametlerinin belirlediği, insanların kendi yaptıkları işler neticesinde dünyanın iyiden iyiye bozulduğu âhîrzamanda ortaya çıkacak, ismi Hz. Peygamber’in ismine, babasının ismi Hz. Peygamber’in babasının ismine uyan, zulümle kaplanmış dünyayı adaletle dolduracak ve dini ayakta tutup Müslümanları içinde buldukları zor durumdan kurtaracak olağanüstü özelliklere sahip bir kişi olarak tasvir edilmiştir.⁴

Kelime, İslam kültüründe beklenen bir kurtarıcı anlamına bürünmeden önce doğru yolu takip eden ve Müslümanlara yol gösteren halifeler Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali için kullanıldığı gibi müşriklere doğru yolu gösterdiği için Hz. Peygamber hakkında da kullanılıyordu.⁵ Ayrıca bazı Emevî ve Abbasî halifelerine de kelimenin bu anlamıyla Mehdî denilmiştir.⁶ Ancak daha çok siyasi liderler etrafında ele alınan bu kullanımlar, kelimenin “beklenen kurtarıcı kişi” anlamında kullanılmaya başlanmasıyla birlikte giderek siyasi alandan toplumsal ve manevi alana doğru taşınmıştır.

Âhîrzaman tasvirleri altında anlatılan Mehdînin hâkimiyeti altındaki dönem, bütün ideallerin gerçekleşeceği bir çeşit altın dönemdir. İnançsızlığın ortadan kaldırıldığı, düşmanların yok edildiği bu dönemde doğal düzende de olumlu yönde bir değişiklik söz konusu olacaktır. Mehdînin hâkimiyetindeki bu dönemin genellikle dünyanın sonuna kadar süreceği ve sonunda kıyametin kopacağı düşünülür.⁷

Beklenen kurtarıcı anlamında Mehdîlik fikri, hemen hemen bütün dinsel geleneklerde mevcuttur. Dinlerin ve inanç sistemlerinin ortak bir tasavvuru olarak Mehdî, inançsızlığın ve doğal dengedeki bozulmanın had safhaya çıktığı dönemde zuhur ederek inançsızlığa karşı savaş açacak

³ İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab*, 3. Baskı (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993), 15: 355-356; Ekrem Sarıncıoğlu, “Mehdî”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), 28: 369.

⁴ Ethem Ruhi Fıçlalı, “Mesih ve Mehdî İnancı Üzerine (Mezhepler Tarihi Açısından Bir Bakış)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/1 (1982): 196.

⁵ Fıçlalı, “Mesih ve Mehdî İnancı Üzerine”, 197-198; Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü* (Konya: Vadi Yayınları, 1998), 253. Avni İlhan, *Mehdîlik* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1993), 15.

⁶ Abdülaziz ed-Dûrî, “Abbasi Propagandası Sürecinde ve Abbasiler’de Mehdî Tasavvuru”, trc. M. Bahaüddin Varol, *İstem* 2/3 (2004): 220 vd.

⁷ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 253-254.

ve inançla ahlakî hâkim kılacak bir kurtarıcı olarak görülür.⁸ Doğal olarak bu fikir sosyal çözülmenin had safhaya ulaştığı, yaşam koşullarının ağır olduğu toplumlarda kendine yer bulmaktadır.⁹ İslam tarihinde de bu fikre bağlı hareketlerin en çok “tavâif-i mülûk” denilen devlet otoritesinin tam olmadığı parçalanmış siyasi oluşum dönemlerinde ortaya çıkması bir tesadüf değildir.¹⁰

Kurtarıcılık fikrinin ilk olarak hangi dinsel gelenekte ortaya çıktığı tam olarak bilinmemekle birlikte ulaşılabilen kaynaklar bu fikrin Sümerlerle birlikte başladığını göstermektedir. M.Ö. 2350 yıllarında yaşayan Kral Sargon ve daha sonra M.Ö. 1728-1686 yıllarında yaşayan Hammurabi, kendilerinin geleceği beklenmekte olan “Mehdî” olduklarını iddia etmişlerdi.¹¹ Bunun dışında Hindularda Kalki,¹² Mecusilerde Saoşyant,¹³ Budizm’de Maitraya,¹⁴ Eski Mısır inanışında Ameni,¹⁵ Sabiilikte Praşai Siva,¹⁶ Şintoizmde Miroko,¹⁷ Yeni Gine halkının gemiyle geleceğine inandıkları Manzen¹⁸ olmak üzere farklı isimlerle aynı özelliklere sahip kurtarıcı beklentisine sahiptirler. Yine Moğollar, mezarına kurbanlar adanan Cengiz Han’ın ölümünden önce Moğolları Çin’in esaret boyunduruğundan kurtarmak üzere, dünyaya sekiz veya dokuz yüzyıl sonra tekrar döneceğini söylediğine hâlâ inanmaktadırlar.¹⁹

İlahi dinlerde de durum değişmemektedir. Yahudilikte ve Hristiyanlıkta Mehdî kavramı “Mesih” olarak ifade edilir ve inanç esasları arasında yer alır. Ancak her iki dinde de Mesih kavramı bulunmasına rağmen Yahudilerin ve Hristiyanların Mesihleri arasında fark vardır. Yahudilere göre Mesih, İsrailoğullarını etrafına toplayıp Yeruşalim’e (Kudüs) yürüyecek ve orada mabed ibadetini yeniden kuracaktır. Yani Mesih, âhîrzamanda ortaya çıkması düşünülen yeni bir şahıstır. Hristiyanlarda ise Mesih yeni bir

⁸ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 253.

⁹ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları* trc. Taha Parla (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1993), 234-235.

¹⁰ Coşkun, *Mehdîlik Fenomeni*, 216.

¹¹ Ekrem Sarıçoğlu, “Mecusi Dininde Mehdî İnanıcı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1986): 2.

¹² Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 210.

¹³ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 332.

¹⁴ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 243. Ekrem Sarıçoğlu, “Buda Dininde Mehdî İnanıcı ve Buda’dan Bir Rivayet”, *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4 (1980): 77-78.

¹⁵ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 29.

¹⁶ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 310.

¹⁷ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 264.

¹⁸ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 246-247.

¹⁹ Fırlalı, “Mesih ve Mehdî İnanıcı Üzerine”, 197.

şahsiyet değil, Meryem oğlu İsa'dır. O aslında ölmemiş, öyle görünmüştür. Kıyametin kopmasına yakın bir zamanda yeniden dirilecek ve vazifesini tamamlayacaktır.²⁰ Hristiyanlardaki bu inanış İslam toplumunu da etkilemiş, öyle ki bu konuyla ilgili hadis külliyatında çok sayıda rivayet kendine yer bulabilmiş, hatta akaid kitaplarına dahi girmiştir.²¹

Tüm dinlerde ve inanç sistemlerinde bir şekilde var olan kurtarıcı beklentisinin İslam düşüncesine nasıl ve hangi kanallardan girdiği konusu tartışmalıdır. Sachedina'ya göre bunun sebebi, geleneksel kültürlerde kültürler arası geçişin tam olarak tespit edilmesinin zorluğunda aranmalıdır.²² Ancak İslam'a komşu ülkeler olan Irak ve Mısır'da asırlardan beri var olan Mehdîlik fikrinin, devletin sınırlarının genişlemesiyle birlikte İslam düşüncesi içerisinde yeni bir kimliğe bürünerek ortaya çıktığı genel kanaat halindedir.²³

Konuyu ele alan hadis rivayetleri metodolojik olarak çok sayıda problemi barındırmaktadır. Bunların ele alınması ayrı bir araştırmanın konusu olacak kadar geniştir.²⁴ Ancak, bu tür hadislerin kaynakları incelendiğinde ravilerinin çoğunlukla sonradan Müslüman olmuş Yahudi veya Hristiyan oldukları gözden kaçmamaktadır.²⁵ Mehdî kavramının, İslam'ın ilk yıllarında insanları hidayete ulaştıracak kişi veya kişileri nitelerken, hadislerin tedvini sonrasındaki dönemde Yahudi ve Hristiyan kaynaklarında yer bulduğu şekliyle âhırzamana ilişkin rolü belirginleşen bir kişiye dönüşmesi de bu etkinin bir göstergesi olsa gerektir. Nitekim böyle bir etki neticesinde İslam mezhepleri tarihinde Mehdîlik fikrini merkezine alan çok sayıda fırka ve mezhep oluşmuştur.²⁶

Kavramsal olarak konuyu kısaca sunduktan sonra bu kavramın İslam

²⁰ Fiğlalı, "Mesih ve Mehdî İnancı Üzerine", 182-183.

²¹ Bu konudaki hadislerin değerlendirilmesi için bk. M. Hayri Kırbaoğlu, "Hz. İsa'yı Gökten İndiren Hadislerin Tenkidi", *İslamiyat* 3/4 (2000): 147-169.

²² Coşkun, *Mehdîlik Fenomeni*, 231.

²³ W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhi Fiğlalı (Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010), 68-69.

²⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Yücel, "Mehdî Hadislerinin Temel Hadis Kaynaklarındaki Anlamı", *Beklenen Kurtarıcı İnancı (İstanbul, 22 Ekim 2016)*, ed. Yusuf Şevki Yavuz, (İstanbul: Kuramer Yayıncılık, 2017); Orhan Yılmaz, "Mehdî İnancına Kaynaklık Teşkil Eden Hadislerin Değerlendirilmesi", *Turkish Studies* 12/2 (2017); Avni İlhan, "Kütübü Sittedeki Hadislere Göre Mehdîlik", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1992).

²⁵ Gerlof Van Vloten, *Emevi Devrinde Arap Hakimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, trc. M. Said Hatiboğlu (Ankara: A.Ü.İ.F. Yayınları, 1986), 66.

²⁶ Mesela, Mugiriyye, Keysaniyye, Kat'iyye, Harbiye, Navûsiyye, Karâmûta gibi. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebu'l-Hasen el-Eş'ârî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, trc. Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005).

düşünce tarihinde değişik ekoller tarafından nasıl algılandığını çalışmamızın sınırları çerçevesinde ortaya koymaya çalışalım.

1.2. Şia'da Mehdilik Telakkisi

Mehdilik kavramını tarihi süreç içerisinde ilk olarak gündeme getiren ve bunu en yoğun şekilde kullanarak inanç ilkeleri arasına dâhil eden grup Şia'dır.²⁷ Şia'nın bu inancı benimsemesinde ilişkide olduğu Mezopotamya ve İran kültür havzasının etkisine dair çeşitli tezler dile getirilmektedir.²⁸ Ancak kökeni ne olursa olsun bu inancın ilk olarak Şii çevrelerde dillendirildiği ve neticede günümüze değin mezhebin temel itikadi meselelerinden biri olarak kaldığı tartışmasızdır.

Mehdî kelimesini teolojik anlamda ilahi kurtarıcı olarak dile getiren ilk kişinin, Muhtar es-Sekafi olduğu bilinmektedir. O, Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye'nin taraftarı olarak 65/685 yılında isyan ettiği onun halife olmasının gereğini ileri sürerek, hakkında ilahi kurtarıcı anlamında "Mehdî" ismini kullanmıştır.²⁹ Bu isim daha sonraki yıllarda Şiiliğin kurumsallaşmasıyla birçok kişiye daha verilmiş ve giderek itikadî bir mesele haline getirilmiştir.

Muhtar es-Sekafi'ye atfedilen Keysâniyye ile başlayıp birçok Şii fırka ve daha sonraki yıllarda Ehl-i Sünnet tarafından da kabul edilen bir inanış olmasına rağmen Mehdînin kimliği üzerinde birlik sağlanamamıştır. Her fırkanın farklı bir Mehdîsi olduğu gibi, bir fırka içinde birden fazla Mehdî de olabilmıştır. Öyle ki zulüm karşısında mücadele eden herkese Mehdî denebilmiştir.³⁰

İmâmiyye'ye göre beklenen Mehdî, yani el-Kâim, on ikinci imam Muhammed b. Hasan el-Mehdî'dir. O, kıyamet kopmadan çok sayıda yardımcısıyla beraber yeryüzüne incek ve zulümle dolu dünyayı adalet ile dolduracaktır. İmamiyye özelinde Mehdînin kimliği on ikinci imama sabitlenene kadar Ali b. Ebi Talib'den diğer imamlara kadar neredeyse tamamı Mehdî sıfatını almıştır. Ancak Muhammed b. Hasan'ın küçük yaşta

²⁷ İlhan, *Mehdilik*, 13.

²⁸ Konu ile ilgili tartışma ve değerlendirmeler için bk. Fatih Topaloğlu, "Şia'da Mehdî İnanıcının Oluşumunda Fars Kültürünün Etkisi", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları* 5/2 (2012): 110-145.

²⁹ Mustafa Öz, *İmamiyye Şiasında Onikinci İmam ve Mehdi İnanıcı* (İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yayınları, 1995), 34; Ethem Ruhi Fıçlalı, *İmamiyye Şiası*, 2. Baskı (İstanbul: Ağaç Kitabevi, 2008), 148; Hüseyin Güneş, "İslam Tarihinin İlk Mehdîsi: Muhammed b. Hanefiyye", *Uluslararası Mehdilik Sempozyumu* (Sivas, 29-30 Eylül 2017), ed. Mehmet Tıraşçı v.dğr. (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018), 136-155.

³⁰ Cemil Hakyemez, "Mehdî Düşüncesinin İtikadileşmesi Üzerine", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (2004): 133.

kaybolduğu ve günümüze kadar bilinmeyen bir yerlerde yaşamaya devam ettiği ve kıyametten önce yeryüzüne zuhur edeceği prensibi kabul edilince Mehdî tek bir kişi hüviyetine sahip olmuş ve bugüne kadar aynı inanç Şia'nın vazgeçilmez bir itikad prensibi olarak muhafaza edilmiştir.³¹

1.3. Ehl-i Sünnet'te Mehdîlik Telakkisi

Mehdî düşüncesinin ilahi kurtarıcı anlamında ilk olarak Şii gruplarda ortaya çıktığını ifade etmiştik. Ancak sonraki asırlarda bu fikrin Ehl-i Sünnet arasında da yaygın bir şekilde kullanıldığını görmekteyiz. Bu inancın Ehl-i Sünnet'e mensup çevreler tarafından nasıl benimsendiğiyle ilgili kesin bilgilere sahip değiliz. Ancak genel kanaat Ehl-i Sünnet'in Mehdîlik algısının daha çok Şia'dan devşirilmiş olduğu yönündedir.³²

Mehdîlik hakkında Kur'an-ı Kerim'de herhangi bir ayet mevcut değildir. Ancak kelimenin "hidayet" kökünden türeyen ve doğru yolu gösterme manasında Allah, Kur'an ve Hz. Peygamber için kullanıldığı ayetler vardır.³³ Konunun temel olarak dayandırıldığı hadis kaynaklarına bakıldığında ise; Malik b. Enes, Buhari, Müslim gibi hadis âlimleri, içerisinde Mehdî kelimesinin geçtiği rivayetlere yer vermemişlerdir. Ancak Ahmed b. Hanbel, İbn Mâce, Ebû Dâvud, Tirmizî, Hâkim ve Taberânî gibi muhaddisler eserlerinde bu tür rivayetleri nakletmişler, bunları ise eleştiriye açık olabilecek senetlerle Hz. Ali, İbn Abbas, İbn Ömer, Talha, İbn Mesud, Ebû Hüreyre, Enes, Ebû Saîd el-Hudrî, Ümmü Habîbe, Ümmü Seleme vb. sahabeyle dayandırmışlardır.³⁴ Bazı hadis uzmanları senetleri bakımından zayıf olsalar dahi önemli sahabelere dayandırıldıkları için bu hadislerin tümünü reddetme eğiliminde olmamışlardır.³⁵ Ancak rivayetlerin içeriği incelendiğinde hadis ilmi açısından birçok rivayetin sorunlu olduğunu görmekte-

³¹ Öz, *İmamiyye Şiasında Onikinci İmam ve Mehdî İnancı*, 37-40; Fiğlalı, "Mesih ve Mehdî İnancı Üzerine", 3; Mehmet Atalan, "Şii Kaynaklarda Muhammed b. Hasan el-Mehdî'nin Tarihi ve Menkabevi Kişiliği", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2002): 95-112.

³² Konu ile ilgili rivayetleri karşılaştırmalı olarak incelemek için bk. İbrahim Kutluay, "İmamiyye Şiası Hadis Literatüründe Mehdîye Dair Rivayetlerin Sünni Kaynaklarla Mukayesesi: Mehdî Telakkisi Ehl-i Sünnet'e Şia'dan mı Geçti?", *Uluslararası Mehdîlik Sempozyumu (Sivas, 29-30 Eylül 2017)*, ed. Mehmet Tıraşçı v.dğr. (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018), 399-435.

³³ Yusuf Şevki Yavuz, "İslam İnancında Mehdî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), 371.

³⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, trc. Halil Kendirli (Ankara: Yeni Şafak Yayınları, 2004), 1: 413.

³⁵ Zeki Sarıtoprak, "Ehl-i Sünnet İnancına Göre Mehdîlik Meselesi", erişim: 05.09.2019 <http://www.enfal.de/mesele5.htm>.

yiz. Bu durum, meseleye dönük hadislerin dönemin siyasi-sosyal-kültürel ve iktisadi şartlarından bağımsız olmadığını göstermektedir.³⁶

Hadis kaynaklarının aktardığı rivayetlere bakıldığında Mehdî'nin isminin genellikle Muhammed b. Abdullah, bir rivayette ise İsa b. Mer-yem olarak ifade edildiği görülmektedir. Onun soyu hakkında da farklı bilgiler bulunmaktadır. Buna göre, Mehdî Muhammed'dendir, Fatıma ev-ladındandır, Ehl-i Bey'tendir, Hz. Muhammed'in ümmetindedir, halife-nin oğullarındandır gibi farklı rivayetler bulunmaktadır.³⁷ Bunun dışında Mehdî'nin ortaya çıkış alametleri, yeryüzünde hükmedeceği süre ve bu süre içerisinde neler yapacağıyla ilgili de birbiriyle tenakuz halinde çok sayıda rivayet bulunmaktadır.³⁸

Konu hakkında hadis kaynaklarına en sert eleştirileri yönelten İbn Hal-dun, gelecekte vuku bulacak olayların gaybî meseleler olduğunu, Allah'ın vahiy veya rüya yoluyla bildirmedikçe beşerin gaybî meseleleri bilemeye-ceğini söyler. O, Mehdî meselesinin, asırlar boyunca Müslümanlar arasın-da meşhur olduğunu, dini teyit ve adaleti tesis edecek birisinin gelmesinin gerekli olduğuna inanıldığını dile getirir. İbn Haldun, bu konudaki tüm hadisleri tahlil eder, senesinde geçen kişileri tek tek değerlendirir ve so-nuç olarak şu hükmü ortaya koyar: "Görülüyor ki, pek azı müstesna, bu hadislerin hepsi de tenkit edilmekten hâlî kalmamıştır."³⁹ Buradaki "pek azı müstesna" ifadesiyle İbn Haldun, bu tür hadisleri tamamıyla reddetme eğiliminde olmamış, bazı hadislerin sahih olabileceğini kabul etmiş gibi görünmektedir.

İbn Haldun, kendi sosyal teorileriyle de uyumlu olarak eğer gelecek-se Mehdînin, güçlü bir asabiyet sayesinde başarıya ulaşabileceğini, yoksa sadece Ehl-i Bey'ten gelen birinin herhangi bir yerde, hiçbir güce ve asa-biyete dayanmadan, böyle bir davada ortaya çıkıp başarıya ulaşmasının mümkün olmadığını belirtmekte, Mehdî kavramını belirli bir mekan ve zamana hapsedip onu beklemeyle vakit geçiren mutasavvıfların görüşleri-ni eleştirmektedir.⁴⁰ Ehl-i Sünnet düşüncesinde önemli yeri bulunan kelimeler Ebu Hanife, Mâtürîdî ve Eş'arî, eserlerinde Mehdî inancından hiç

³⁶ Yücel, "Mehdî Hadislerinin Temel Hadis Kaynaklarındaki Anlamı", 148-152

³⁷ Yücel, "Mehdî Hadislerinin Temel Hadis Kaynaklarındaki Anlamı", 143.

³⁸ Bunların değerlendirilmesi ve Hadis ilmi açısından konumu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yücel, "Mehdî Hadislerinin Temel Hadis Kaynaklarındaki Anlamı", 143-173.

³⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1: 426.

⁴⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1: 430-431.

bahsetmemiştir. Taftazânî gibi sonraki dönemlerin kelim âlimleri bu meseleyi imamet bahsinin bir konusu olarak görme eğiliminde olmuşlardır.⁴¹

Ehl-i Sünnet inancına Mehdîlik fikrinin yerleşmesinde kurumsallaşmış tarikatlar dönemi tasavvuf ehlinin önemli katkıları olmuştur. Muhtemelen Şîî-Batnî düşüncenin etkisiyle Mehdî, tüm detaylarına kadar tanınan ve beklenen neredeyse peygamberle eş değer biri gibi gösterilmiştir. İbn Haldun eserinde özellikle İbn Arâbî üzerinden bu fikrin kaynaklarını ve eleştirisini yaparak bize yol göstermektedir.⁴² İbn Arabî dışında ondan etkilenen Sadreddin Konevî (ö. 672/1273), Osmanlılar'da Abdulvehhab Şa'rânî (ö. 973/1565) ve İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725)'nin de sufi geleneğin kendine özgü Mehdîlik anlayışına sahip olduğunu söyleyebiliriz.⁴³

Şiiliktekine benzer bir Mehdî beklentisi Ehl-i Sünnet içinde var olmakla birlikte genel olarak Sünnilik, İslam toplumunun baskı altına girdiği ve mecalsiz hale geldiği ya da inananların gittikçe zayıflamaya yüz tuttuğu bir zamanda onu periyodik olarak ihya ederek hayatiyet kazandıran bütün şahsiyetlere Mehdî ya da Müceddid gibi kavramlar kullanılarak Şiilikten farklılaşma yoluna girmeye çalışmıştır.⁴⁴ Yani bu farklılaşma, Mehdînin gelip gelmeyeceğiyle ilgili değil, kimliği ve ne zaman geleceğiyle ilgili konularda yaşanmıştır. Ancak bu inanışın Sünnilikte hiçbir zaman itikadî bir esas haline gelmediği de görülmüştür.

Sonuç olarak buraya kadar ifade ettiklerimiz ışığında gelenekte şekillenmiş haliyle Mehdînin kıyamete yakın zuhûr edeceği, dünyadaki kötü gidişatı faaliyetleriyle ve adaletli yönetimiyle iyiye tahvil edeceği, bu süreçte deccal ile mücadele edeceği ve dünyaya incek olan İsa (a.s.) ile buluşacağı üzerinde ortak bir zemin oluşmuş görünmektedir.⁴⁵

2. RİSALE-İ NUR'DA MEHDİLİK KAVRAMI

XX. yüzyılın ilk yarısında *Risale-i Nur* olarak isimlendirilen ve değişik zaman ve zeminlerde yaklaşık otuz yıllık bir süreçte oluşturulan eserler manzumesinde Said Nursî, uzun asırlar boyunca gelenek içerisinde yer almış Mehdîlik anlayışına yeni bir yorum katma gereği duymuştur. Eser-

⁴¹ Taftazânî, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi (Şerhu'l-Akaid)*, trc. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 1999), 300-301.

⁴² İbn Haldun, *Mukaddime*, 1: 426-433.

⁴³ Kutlu, "Mehdîlik Tipolojileri", 323.

⁴⁴ Coşkun, *Mehdîlik Fenomeni*, 96.

⁴⁵ Mehmet Ali Büyükkara, "Mehdîlik Meselesi Hakkında Mütâlaalarım", *Beklenen Kurtarıcı İnanıcı (İstanbul, 22 Ekim 2016)*, ed. Yusuf Şevki Yavuz (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017), 433.

lerinde Mehdîlik kavramı başlı başına ele alınmamış, bu meseleye konuların arasında veya kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplar içinde ve daha çok Deccal, Süfyan, Mesih gibi diğer âhîrzaman kavramları ile birlikte değerlendirilmiştir. Bu durum, kavram hakkında bütüncül bir yaklaşım ortaya konulamamasına ve doğal olarak da çelişkili ifadelerle yol açarak Said Nursî'nin konu ile ilgili tavrını anlamamızı zorlaştırmaktadır. Said Nursî, gelenek boyunca Mehdî hakkında ulaşılan eldeki rivayetlerin muhtelif ve birbirine zıt hükümleri olduğunu,⁴⁶ bu nedenle konu hakkında dile getirilen görüşlerin günümüz dünyasında bir anlamı olmadığını farkında olarak zamanla Mehdîyi tek bir şahıs olarak görme anlayışını ikinci plana iterek, onun görevlerini ön plana çıkarmış ve oluşmaya başlayan cemaatini ön plana çıkarma gayretiyle bu meseleyi “şahs-ı manevî” adı altında formüle etmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla böyle bir Mehdî tanımlamasının kendi asrına kadar olmadığı görülmektedir. Bakkal'a göre Mehdînin tarih boyunca istismar edilen bir görüş olması, günümüz dünyasında tek bir kişinin ona yüklenen görevleri yapmasının imkânsız olması nedeniyle Said Nursî, böyle bir görüşü zararsız, hatta mümkünse faydalı hale getirmeye çalışmıştır.⁴⁷

Bilindiği üzere Risale-i Nur külliyyatı, oldukça geniş bir alana yayılmış birbirinden farklı konulara ve sorulara Said Nursî'nin verdiği cevaplardan oluşan eserler bütünüdür. Yaklaşık altı bin sayfadan oluşan külliyyat içerisinde konular belirli bir düzen içerisinde sistematik olarak yer almadığından, Said Nursî'nin bir konudaki görüşlerine ulaşmak için eserin bütünü içindeki anlam mantığını çözmek ve yayılmış konular içinden sorulara verdiği cevaplardan görüşleri süzmek gerekmektedir. İşte Mehdî kavramı da bu tür zorluklar içerisinde anlaşılması gereken bir konudur.

2.1. Mehdînin Kimliği ve Özellikleri

Said Nursî'nin Risalelerinde âhîrzamanda zuhur edecek Mehdînin kimliği ile ilgili hadis kaynaklı oldukça ayrıntılı rivayetlere yer verilmediğini görmekteyiz. Bunun nedeni, Said Nursî'nin Mehdînin kimliğini değil sıfatlarını ve yapacağı işleri ön plana çıkararak etrafında oluşmaya başlayan cemaatini motive etmek istemesidir. Eserlerinde zamanın şahıs değil cemaat zamanı olduğunu, tek bir şahsın ön plana çıkmasının doğru olmadığını, bunun Allah'ın koyduğu kanunlara aykırı olduğunu ifade

⁴⁶ Bediüzzaman Said Nursî, *Sözler* (İstanbul: Söz Yayınları, 2012), 457.

⁴⁷ Ali Bakkal, “Said Nursî'nin Mehdîlikle İlgili Görüşleri”, *Uluslararası Mehdîlik Sempozyumu (Sivas, 29-30 Eylül 2017)*, ed. Mehmet Tıraşçı v.dğr. (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018), 290.

etmektedir.⁴⁸ Bu fikirleri Said Nursî'nin yaşadığı dönemin sosyal, kültürel ve siyasi özelliklerinde aramak gerekmektedir. Gençliğinin “Eski Said” dediği ve siyasetle aktif ve yoğun olarak ilgilendiği dönemlerinde çeşitli siyasi oluşumlara dâhil olmuş ancak hedeflediği ideallere ulaşamamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda esir tutulmuş ve ardından yeni oluşan Cumhuriyet rejimine açıktan muhalefeti nedeniyle de uzun yıllar sürecek sürgün hayatı yaşamak zorunda kalmıştır. Dolayısıyla onun fikirlerinde olağanüstü koşulların tetiklediği sosyo-psikolojik arka planın önemli bir yeri bulunmaktadır.⁴⁹

Onun “Eski Said” olarak adlandırdığı, siyasi olarak sıkı bir Meşrutiyet taraftarı olduğu dönemlerde Mehdîye vurgu yapmadığı görülmektedir. 1911 yılında kaleme alınan *Münâzarât* adlı eserinin soru cevap kısmında kendisine zamanın oldukça kötü olduğu ve Mehdî gelmesinin gerekli olduğu yönünde sorulan bir soruya, “Eğer Mehdî acele edip gelse, başgöz üstüne, hemen gelmeli. Zira güzel bir zemin müheyya ve mümehhed oldu.” diyerek Meşrutiyetle birlikte aslında durumun kötü olmadığını tam tersine “güzel çiçeklerin baharda ortaya çıktığını”, bu zamanın kötü olmadığını belirterek Mehdînin gelecekse böyle bir ortamda gelmesi gerektiğini düşünmektedir.⁵⁰ Doğu'daki aşiret liderlerinin sorularına verdiği bu cevaplardan aslında Mehdînin gelişinden ziyade Meşrutiyet lehine onları kazanmak istediği anlaşılmaktadır.

“Yeni Said Dönemi” olarak adlandırdığı ve siyasi beklentilerinin hüsrarla neticelendiği sürgün döneminin ilk eserlerinde konunun ele alınmaya başlandığı görülür. 1934 yılında yazılan *Mektûbât* adlı eserinde zamanın şahıs zamanı değil, cemaat zamanı olduğu, “Şahıs ne kadar dâhi ve hattâ yüz dâhi derecesinde olsa, bir cemaatin mümessili olmazsa, bir cemaatin şahs-ı mânevîsini temsil etmezse, muhalif bir cemaatin şahs-ı mânevîsine karşı mağlûptur.” şeklindeki bir soruya Mehdînin şahıs olarak zamanın en önde gelen kişisi olduğunu, böyle bir kişinin ortaya çıkmasının Allah'ın kudretinde olduğunu savunmaktadır. Yine âhîrzamanda Süfyan adlı kötlük temsilcisinin yarattığı tahribata karşı Mehdînin mücadele edeceğini ve onun zulmünü ortadan kaldıracağını şu şekilde vurgulamaktadır: “Ona karşı (Süfyan), Âl-i Beyt-i Nebevînin silsile-i nuranîsine bağlanan ehl-i velâyet ve ehl-i kemâlin başına geçecek, Âl-i Beyt'ten Muhammed

⁴⁸ Bediüzzaman Said Nursî, *Mektûbât* (İstanbul: Söz Yayınları, 2012), 621; Bediüzzaman Said Nursî, *Târihçe-i Hayat* (İstanbul: Söz Yayınları, 2012), 36.

⁴⁹ Onun hayat serüveni ile ilgili en önemli kaynak kendisinin kaleme aldığı *Târihçe-i Hayat* adlı eseridir.

⁵⁰ Bediüzzaman Said Nursî, “Münâzarât”, *İlk Dönem Eserleri* (İstanbul: Söz Yayınları, 2012), 458.

Mehdî isminde bir zât-ı nuranî, o Süfyan'ın şahs-ı mânevîsi olan cereyan-ı münafikâneyi öldürüp dağıtacaktır."⁵¹ Buradan Mehdînin harikulade bir "insan" olacağına vurgu yapıldığı, şahs-ı manevî kavramına değinilmesi- ne rağmen vurgunun henüz cemaate yansıtılmadığı görülmektedir.

Said Nursî'nin Mehdî anlayışında sufilerce kabul edilmiş ve daha çok İbn Arabî tarafından esasları belirlenmiş "Büyük Mehdî" anlayışından izler bulunmaktadır. Ona göre her bir asırda Âli Beyt'ten Mehdî ya da Mehdîler gelmiş ve ehlî imanın maneviyatını artırmıştır. Bu nedenle de âhîrzamanda gelecek "Büyük Mehdî"nin vasıflarıyla kendinden önce gelen kutub/müceddidlerinki karışmıştır.⁵² Onun anlayışında kıyamete yakın zuhur edecek olan Büyük Mehdî, dört mezhep imamı ve sahabeden sonra gelen en efdal kişidir.⁵³ Âhîrzaman Mehdîsinin kendinden önce gelen her asırdaki müceddidlerden farkını şöyle izah etmiştir:

*"...Âhîrzamanın en büyük fesadı zamanında, elbette en büyük bir müçtehid, hem en büyük bir müceddid, hem hâkim, hem mehdî, hem mürşid, hem kutb-u âzam olarak bir zât-ı nuranîyi gönderecek ve o zat da ehl-i beyt-i Nebevîden olacaktır."*⁵⁴

Said Nursî, her asırda dini ıslah edecek bir müceddid geleceği ile ilgili daha çok sufî gelenekte yaygın olan rivayetleri temel hareket noktası kabul etmiş, gelecek olan bu kişilerin her birinin kendi asırlarındaki siyasi, sosyal, kültürel şartlara göre belli bir tarzda mücadele içinde olacaklarını, âhîrzamanda gelmesi beklenen Mehdînin ise, kendinden önce gelen bütün müceddidlerin her birinin özelliğini bir bütün olarak kendisinde barındıracağını ve tam donanımlı bir mücadele ortaya koyacağını ifade etmiştir.⁵⁵ Ancak buna rağmen, Said Nursî'nin yeryüzünde belli bir zamanda ve mekanda Mehdî bekleme anlayışını vurgulamadığını, dikkati daha çok her devirde ortaya çıkacak Mehdîye çektiğini ifade edenler de mevcuttur.⁵⁶ Fakat Risaleler'de âhîrzamanda gelecek olan Mehdînin görev tanımı ile ilgili birçok açıklamanın var olması bize göre bu görüşü geçersiz kılmaktadır.

Mehdînin kimliği ile ilgili en önemli tartışmalardan birisi de Said Nursî'nin Mehdî olup olmadığı sorusudur. Bu konuda talebelerinden ge-

⁵¹ Said Nursî, *Mektubât*, 90.

⁵² Said Nursî, *Mektubât*, 141.

⁵³ Said Nursî, *Mektubât*, 396.

⁵⁴ Said Nursî, *Mektubât*, 559.

⁵⁵ Said Nursî, *Mektubât*, 622.

⁵⁶ Zeki Sarıtoprak, "Bediüzzaman Said Nursîye göre Mehdîlik Meselesi", 3. Uluslararası Bediüzzaman Said Nursî Sempozyumu (İstanbul, 24-26 Eylül 1995), ed. Veli Sırım (İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1996), 96.

len mektuplara yoruma açık cevaplar veren Said Nursî, konuyu muğlak bırakarak bir yandan cemaatinin psikolojisini sarsmamaya çalışmış diğer yandan Mehdînin görevlerini ön plana çıkarmaya gayret etmiştir. Said Nursî, kendisine yöneltilen Mehdîlik iddiaları nedeniyle defalarca takibata uğramıştır. Çünkü Mehdîlik iddiası netice itibariyle siyasi bir hadisedir. Hiçbir devlet otoritesi kendi sınırları içerisinde otoritesini paylaşacağı bir Mehdînin olmasını istemez. Said Nursî de her defasında böyle bir iddiasının bulunmadığını belirterek kendisine yapılanların haksız olduğunu vurgulamıştır.⁵⁷ Günümüzde dahi Said Nursî'yi Mehdî olarak gören çok sayıda cemaat mensubunun bulunduğu bilinmektedir. Said Nursî'nin Mehdîliği ile ilgili tartışmaların günümüzde dahi devam etmesi, cemaate yakın yayın organlarında da konuya değinilmesini gerekli kılmıştır. Bunlar artık zamanımızda şahısların değil eserlerin iş yaptığını, Said Nursî'nin Mehdî değil daha çok yazdığı eserlerle Mehdînin görevlerinden bazılarını yerine getiren bir vasita olduğunu vurgulamaktadırlar.⁵⁸

Mehdî'nin Âl-i Beyt'ten olacağı ile ilgili kesin rivayetler bu konuda önemli bir sorun olmuştur. Bir taraftan cemaatin mensupları tarafından kendisine yöneltilen Mehdîlik iddiası, diğer taraftan Nursî'nin cemaatine yüklemek istediği Mehdîye ait vasıfların yorumlanması zarureti doğurmuştur. Buradan bir çıkış yolu olarak "*Gerçi manen ben Hz. Ali'nin (r.a.) bir veled-i manevisi hükmündeyim. Ondan hakikat dersini aldım. Ve Âl-i Muhammed (a.s.m.) bir manada hakiki Nur Şakirtlerine şâmil olmasından ben de Âl-i Beyt'ten sayılabilirim*"⁵⁹ diyerek bu konudaki rivayetleri kendisinin formüle ettiği şahs-ı manevî'ye tevîl etmiştir. Bu, onun içinde bulunduğu açmazlardan birisidir. Kendisi, cemaati ve rivayetler arasında kalmış, her üçünü de tatmin edebilmek ve dahası cemaatini hayal kırıklığına uğratmamak için rivayetleri yorum yoluyla genişletmiştir.

2.2. Mehdînin Görevleri

Said Nursî'nin Mehdî anlayışında onun Mehdînin şahsını değil Mehdîye yüklediği görevleri vurguladığı görülmektedir. O, Mehdînin görevleri üzerindeki vurguyu İbn Arabî'nin "En Büyük İmam" ifadesinden esinlenerek kurgulamış ve "Büyük Mehdî" ifadesini kullanmıştır. Buna göre Mehdînin, siyaset, diyanet, saltanat ve cihad âleminde icratları vardır. Örneğin, siyaset âleminde Abbasiler çıkmıştır, diyanet ale-

⁵⁷ Bediüzzaman Said Nursî, *Şualar* (İstanbul: Söz Yayınları, 2012), 491.

⁵⁸ <http://www.sorularlarisale.com/index.php?s=article&aid=12357> Erişim: 20.09.2019

⁵⁹ Bediüzzaman Said Nursî, *Emirdağ Lahikası I* (İstanbul: Söz Yayınları, 2012), 339.

minde Abdulkadir-i Geylânî, Şah-ı Nakşibend ve Aktab-ı Erbaa ve on iki imam gibi zatlar başkumandan Büyük Mehdî'nin bazı görevlerini icra etmişlerdir.⁶⁰ Ancak bunlardan hiçbirisi Büyük Mehdî'nin bütün görevlerini tek başına icra edememiştir.

Said Nursî, âhîrzamanda gelmesi beklenen Mehdînin temel olarak üç önemli görevinin *iman, hayat ve şeriat* olacağını ifade etmektedir.⁶¹ Bunlardan birincisi olan iman, yapılacak görevlerin en önemlisidir. Çünkü fen ve felsefenin tasallutu, maddecilik ve tabiatçılık taûnunun yaygınlaşmasıyla imanlar tehlikeye düşmüştü.⁶² Bu görevin yapılmaması halinde kendinden sonra yapılacak görevlerin de bir anlamı kalmayacaktır. Bu görev diğer görevlere göre en üstünü, en faziletlisidir. İkinci görevi; hilafet-i Muhammediye unvanı ile şeâir-i İslâmiyeyi ihya etmektir. Mehdî bunu, İslâm âleminin birliğini dayanak noktası yapıp gerçekleştirecek, insanlığı maddî ve mânevî tehlikelerden ve gazab-ı İlâhîden kurtaracaktır.⁶³ Üçüncü vazifesi de “ehl-i îmanın mânevî yardımları, ulemâ ve evliyanın, bilhassa kuvvetli ve sayıca çok ve milyonları aşan seyyidler cemaatinin iştirakiyle zamanın inkılablarıyla zedelenen Kur'ân ahkâmını ve Şeriat-i Muhammediye kanunlarını yeniden tesis etmesidir.”⁶⁴

Âhîrzamanda gelmesi beklenen Mehdînin görevlerini bu şekilde formüle eden Said Nursî, bu görevlerin en önemlisinin imanı ihya etmek olduğunu birçok yerde vurgulamıştır. Talebelerinin kendisini Mehdî olarak görmesine karşı çıkararak böyle bir görevin tek başına bir şahıs tarafından yapılamayacağını, ancak “şahs-ı manevî” adını verdiği bir cemaat ruhu ile yapılabileceğini, bu şahs-ı manevînin de ancak nur şakirtleri olabileceğini ifade etmiştir:

“Şimdi hakikat-i hal böyle olduğu halde, en birinci vazifesi ve en yüksek mesleği olan îmanı kurtarmak ve îmanı, tahkikî bir surette umuma ders vermek, hatta avamın da îmanını tahkiki yapmak vazifesi ise, mânen ve hakikaten hidayet edici, irşad edici mânâsının tam sarahatini ifade ettiği için, Nur Şakirdleri bu vazifeyi tamamıyla Risale-i Nur'da gördüklerinden, ikinci ve üçüncü vazifeler buna nisbeten ikinci ve üçüncü derecededir diye, Risale-i Nur'un şahs-ı mânevîsini haklı olarak bir nevi Mehdî telakkî ediyorlar. O şahs-ı mânevînin de bir mümessili, Nur Şakirdlerinin tesanüdünden gelen bir şahs-ı mânevîsi ve o şahs-ı mânevîde bir

⁶⁰ Said Nursî, *Şualar*, 725; Kutlu, “Mehdîlik Tipolojileri”, 334.

⁶¹ Şaban Döğen, “Mehdî Üzerine”, *Köprü* 51 (1995): 125.

⁶² Said Nursî, *Emirdağ Lahikası I*, 362.

⁶³ Said Nursî, *Emirdağ Lahikası I*, 363.

⁶⁴ Said Nursî, *Emirdağ Lahikası I*, 363.

nevi mümessili olan bîcâre tercümanını zannettiklerinden, bazan o ismi ona da veriyorlar.”⁶⁵

Said Nursî'ye göre Mehdî geldiğinde kendisine hazır bir program bulacak ve o program da Risale-i Nur'dan başkası olmayacaktır:

“Hz. Mehdî'nin, o vazifesini bizzat kendisi görmeğe vakit ve hal müsaade edemez. Çünkü; hilafet-i Muhammediye (a.s.m.) cihetindeki saltanatı, onun ile iştigale vakit bırakmıyor. Herhalde o vazifeyi ondan evvel bir taife bir cihette görecektir. O zât, o taifenin uzun tasdikâtı ile yazdıkları eseri kendine hazır bir program yapacak, onun ile bu vazifeyi tam yapmış olacak.”⁶⁶

Said Nursî, Mehdînin bütün görevlerinin bir şahıs veya bir cemaatte toplanmasının ve onu iyi bir şekilde yerine getirmesinin imkânsız oluşunu sosyal gerçeklere uygun bir şekilde kabul etmektedir. Pek çok şahıs ve cemaatin birbiriyle anlaşamadığı ve bunlar arasında birlik sağlamanın mümkün olmadığına da farkındadır. Said Nursî'nin bu tespiti, Mehdînin insanüstü özelliklere sahip olamayacağını, devrinin siyasi ve sosyal kanunlarına uygun hareket ederek dini ıslah edeceğini savunan İbn Haldun'un görüşleriyle de paralellik arz etmektedir.⁶⁷ Buna rağmen geleneğin Mehdîye ve onun görevlerine biçtiği rolü de tamamen yadsınamak adına onun görevlerinin âhîrzamanda Âl-i Beyt-i Nebevî'nin cemaati nurâniyesini temsil eden Hazret-i Mehdî'de ve cemaatindeki şahs-ı mânevîsinde içtima edebileceğini” düşünerek içinde bulunduğu kalıpların dışına tamamen çıkmamaya da özen göstermiştir.⁶⁸

Said Nursî, Risaleler'in üstlendiği bu görevin daha önce müceddidlik mertebesine ulaşmış kişilerce de teyit edildiğini belirtmiştir.⁶⁹ Risale-i Nur'un genel mantığına göre, Mehdî geldiğinde zaten onun en önemli görevi olan iman hizmetini yerine getiren yetişmiş, toplumsal olarak hareket eden hazır bir kadro bulacak, bu kadro ile birlikte ikinci ve üçüncü vazifelerini kolayca yapabilecektir. İşte bu kadro (yani Risale-i Nur ha-

⁶⁵ Said Nursî, *Emirdağ Lahikası I*, 338-339.

⁶⁶ Said Nursî, *Emirdağ Lahikası I*, 338.

⁶⁷ Derya Yörük Kesik, *Said Nursî'nin Risalelerinde Mehdîlik Telakkisi* (Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007), 83.

⁶⁸ Kutlu, “Mehdîlik Tipolojileri”, 336; Bediüzzaman Said Nursî, *Sikke-i Tasdik-i Gaybî* (İstanbul: Söz Yayınları, 2012), 271.

⁶⁹ “Sikke-i Tasdik-i Gaybî'de İmam-ı Ali, Gavs-ı Azam ve Osman-ı Halidî gibi zâtların âhîrzamanda gelecek zâtın makamını Risale-i Nur'un şahs-ı mânevîsinde keşfen görüp işaret ettikleri, bazan da o şahs-ı mânevîyi bir hadimine verip, o hâdimine mültefitâne baktıkları kaydedilir. Burada da Bediüzzaman, sonra gelecek o mübarek zâtın Risale-i Nur'u program yapacağını belirtmektedir ki, bunun da yine şahs-ı mânevî olduğu anlaşılmaktadır”, Şaban Döğen, “Risale-i Nur'da Mehdîlik”, erişim: 05.09.2019 <http://www.sorularlarisale.com/index.php?s=article&aid=2574>; Said Nursî, *Sikke-i Tasdik-i Gaybî*, 19.

reketi) aynı zamanda şahs-ı manevî olarak hareket edecek ve Mehdînin geleceği ortamı hazırlayacaktır. Said Nursî bu fikirlerini, ilk eserlerinde değil cemaatinin oluşmaya başladığı 1930'lu yılların sonlarından itibaren dile getirmeye başlamıştır. Bu fikir, yüzyıllardır Hristiyan dünyasında var olan ve Mesih gelmeden ona ortam hazırlama hedefini güden Mesihçimillenaryen hareketler ile de kısmen benzeşmektedir.⁷⁰ Buna benzer bir şekilde, son asırda uzun zamandır Mehdînin dönüşünü ısrarla bekleyen Şiîler dahi Velâyet-i Fakîh teorisıyla Mehdî beklentisini sosyal ve siyasal şartların gereği olarak yeniden yorumlama ihtiyacı hissetmişlerdir.

2.3. Mehdî Ne Zaman Gelecektir?

Said Nursî, bir yerde Mehdî gibi âhîr zaman şahıslarının geleceği vaktin belirsiz olduğunu ifade etmiş olsa da⁷¹ Risale-i Nur'un beklenen Mehdînin hazırlayıcısı olduğu ön kabulüyle, daha çok Şia tarafından sıklıkla kullanılan ve kendisinin de bilgi kaynaklarından biri olarak kabul ettiği Cefr yöntemiyle Mehdînin geliş tarihiyle ilgili bazı bilgiler verdiği görülmektedir.⁷² Bunlardan birisi de Tevbe Suresi 32. ayete yaptığı yorumda görülebilir. Ayette geçen "Ağızlarıyla Allah'ın nurunu söndürmek istiyorlar. Oysa kâfirler istemese de Allah kendi nurunu tamamlamaktan başka bir şey istemiyor" mealindeki ayeti şöyle yorumlamıştır:

"... Eğer şeddeli 'mim'ler dahi şeddeli 'lam'lar gibi bir sayılsa, o vakit bin iki yüz seksen dört eder. O tarihte Avrupa kâfirleri devlet-i İslâmiyenin nurunu söndürmeğe niyet ederek on sene sonra Rusları tahrîk edip Rus'un doksan üç muharebe-i meş'ûmesiyle (uçursuz savaşıyla) âlem-i İslâmın parlak nuruna muvakkat bir bulut perde ettiler. Fakat bunda Resâilü'n-Nur Şâkirdleri yerinde Mevlânâ Halid'in (k.s.) şâkirdleri o bulut zulümâtını dağıttıklarından, bu âyet bu cihette onların başlarına remzen parmak basıyor. Şimdi hatıra geldi ki, eğer şeddeli 'lam'lar ve 'mim' ikişer sayılsa bundan bir asır sonra zulumatı dağıtacak zâtlar ise, Hazreti Mehdî'nin şâkirdleri olabilir."⁷³

Yine Emevî camiinde verdiği hutbede İslam âleminin geleceğine yönelik muhtemelen moral depolama amaçlı olarak şu ifadeleri kullanmıştır: *"Evet şimdi olmasa da 30-40 sene sonra fen ve hakiki marifet ve medeniyetin mehasini o üç kuvveti tam teşhiz edip, cihazâtını verip o dokuz manileri mağlup edip dağıtmak için taharri-i hakikat meyelanını ve insaf ve muhabbet-i insaniyeyi*

⁷⁰ Batı kökenli yeni dini akımlar ve fikirleri üzerinde açıklayıcı bilgiler için bk. Ali Köse, *Milenyum Tarikatları* (İstanbul: Truva Yayıncılık, 2006).

⁷¹ Said Nursî, *Sözler*, 460.

⁷² Kesik, *Said Nursî'nin Risalelerinde Mehdîlik Telakkisi*, 98.

⁷³ Said Nursî, *Şualar*, 877.

o dokuz düşman taifesinin cephesine göndermiş, inşallah yarım asır sonra onları darmadağın edecek."⁷⁴

Bunun dışında Risale-i Nur'da tespit edebildiğimiz kadarıyla âhircamanda zuhur edecek Mehdî ile ilgili kesin bir tarih yer almamaktadır.⁷⁵

SONUÇ

Kıyamete yakın bir zamanda insanoğlunu içinde bulunduğu zulüm, baskı ve adaletsizlik ortamından çekip kurtaracak bir kurtarıcı beklentisi olarak tanımlanan Mehdîlik fikri, ilkel kabile dinlerinden ilahi dinlere kadar hemen her toplumda görülen bir fenomendir. Bu fikrin İslam dinine geçiş yolları hakkında yeterli bilgi olmamasına rağmen, genellikle Şii düşüncenin etkisi olduğu ifade edilegelmiştir.

Mehdîlik, dinî olmasından önce siyasî ve sosyo-psikolojik yönü ağır basan bir olgudur. Kanaatimizce Mehdîlik düşüncesinin bütün dinlerde görülmüş olmasında, dinlerin bizzat kendisinin doğduğu ortamlarda siyasi bir muhalefet olarak ortaya çıkmasının etkisi olmuştur. Her din veya dinî hareket bir muhalefettir ve siyasi otorite ile eninde sonunda savaşmak zorunda kalır. Bu mücadelesinde çoğu zaman zor durumlarla karşılaşır. Baskı altına girdiği bu dönemlerde taraftarlarının ümit dünyasını her zaman zinde tutacak bir güce ihtiyaç olduğu muhakkaktır. Bu fikrin, insanları tembelleğe yöneltip dünyadan umutları tüketebildiği gibi, tam tersi bir etki yaparak insanlarda mücadele konusunda azim yaratma noktasında da kısmen başarılı olduğu görülebilmektedir. Afrika'da ortaya çıkan, sömürge güçleriyle mücadelede Sudan ve Somali Mehdîlik hareketleri buna örnek olarak gösterilebilir. Ancak daha ziyade birçok İslam ülkesinde cahil toplulukları din adını kullanarak sömürmenin ve bundan güç devşirmenin bir aracı olmuştur.

Çalışmamızın temel noktası olan Said Nursî'nin Risalelerinde bu mesele hakkındaki görüşünün net olmadığını görmekteyiz. Ancak anlaşılan şudur ki Said Nursî, Mehdî konusundaki hadislerin çoğunluğunu kabul etmekte, hadislerin senetlerindeki zayıflığı görmesine rağmen konuya ihtiyatlı yaklaşarak hadislerin içeriğinin senet olarak olmasa da anlam olarak tevatür derecesinde olduğunu ifade etmektedir. Konuyu Mehdînin şahsından ziyade sıfatları ve görevleri üzerinden işleyerek bu görevin kendi cemaatinde olduğunu açıkça söylemiş, hatta buna delil olarak ken-

⁷⁴ Said Nursî, "Hutbe-i Şâmiye", 542.

⁷⁵ Kesik, *Said Nursî'nin Risalelerinde Mehdîlik Telakkisi*, 103.

dinden önce gelen evliyaların da öngörülerini eklemiştir. Ancak hadislerin neredeyse tamamında yüz hatlarına kadar tasvir edilmiş bir şahsa işaret söz konusuysa bu hadislerin tevil edilip “şahs-ı manevî” kavramına yapılmış olduğu vurgu da ilginç bir durumdur. Bu durum bizlere, kavramların içinde bulunulan dönem ve şartlara göre nasıl kullanılıp dönüştürülebileceğini göstermesi açısından da önemlidir.

Mehdîlik fikrinin bunalım dönemlerinde ortaya çıktığından bahsetmiştik. Said Nursî'nin hayatındaki kendi ifadesiyle “Eski Said” ve “Yeni Said” dönemlerinde bu konuda farklılık olduğu görülmektedir. Henüz siyasi otoritenin dikkatini çekmediği, Meşrutiyet düşüncesinin etkisi altındaki “Eski Said” döneminde Mehdiîlik fikrinin izine rastlanmazken, sürekli takibata uğradığı “Yeni Said” döneminde bu fikir Risale-i Nur merkezli olarak belirginleşmiştir. Bu durum sosyal bilimler açısından örneğine sıklıkla rastlanan bir olgudur. Osmanlı'nın yıkıldığı ve yerine laik bir Cumhuriyetin tesis edildiği zaman dilimi, bir siyasal İslamcı olarak Said Nursî'de de derin izler bırakmıştır. Öyle ki önceleri Mehdiînin bir şahıs olacağı etrafında belirginleşen görüşlerini takibatın ve baskının arttığı dönemlerde “şahs-ı manevî” olarak kavramsallaştırdığı ve eserlerine odaklanan bir kavrayışa doğru evrildiği görülmüştür. Kendi düşünce eksenine gereği, modern zamanların ilmî fitnessiyle artık bir şahsın uğraşmasının çok zor olacağından hareketle eser üzerinden mücadele edileceğini vurgulamıştır. Ancak klasik kaynakların tarihsel süreçte Mehdiînin fiziksel özelliklerine kadar tarif ettiği ve Sünnî literatürde yer bulan kimliğini, geleneğe sıkı sıkıya bağlı olduğunu iddia eden birisinin nasıl ihmal edebildiği de üzerinde durulması gereken bir olgudur. Said Nursî'yi gelenekteki Mehdiî tasavvurunu bir nevi görmezden gelmeye iten bu sebepleri devrinin siyasi ve sosyal şartları içerisinde aramak gerekmektedir.

Fikirler içinde buldukları siyasi, sosyal ve iktisadi koşullardan etkilenerek değişir ve dönüşür. Sosyal değişim kuramları, fikirlerin de sosyal birer olgu olduğunu ve değişime uğramalarının kaçınılmaz olduğunu vurgular. Mehdiîlik düşüncesi de XX. yüzyılın zor koşulları altında geliştirilen çeşitli fikir akımlarınca farklı yorumlanmıştır. Özellikle siyasal İslam hareketi yaygınlaştığında Mehdiîye verilen anlam ve görevin yeni formlar aldığı gözden uzak tutulmamalıdır. Bu bağlamda Mehdiîliğin oldukça işlevsel bir fikir olduğu, bireyleri ve toplumu kolaylıkla manipüle edebilecek bir istismar aracına dönüşebileceği gözden uzak tutulmamalıdır.

KAYNAKÇA

- Atalan, Mehmet. "Şii Kaynaklarda Muhammed b. Hasan el-Mehdî'nin Tarihi ve Menkabevi Kişiliği". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2002): 95-112.
- Bakkal, Ali. "Said Nursî'nin Mehdîlikle İlgili Görüşleri". *Uluslararası Mehdîlik Sempozyumu (Sivas, 29-30 Eylül 2017)*. Ed. Mehmet Tıraşçı - Hasan Özalp - Maruf Çakır. 287-303. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.
- Bediüzzaman Said Nursî. *Emirdağ Lahikası I*. İstanbul: Söz Yayınları, 2012.
- Bediüzzaman Said Nursî. "Hutbe-i Şâmiye". *İlk Dönem Eserleri*. İstanbul: Söz Yayınları, 2012.
- Bediüzzaman Said Nursî. *Mektubât*. İstanbul: Söz Yayınları, 2012.
- Bediüzzaman Said Nursî. "Münâzarât". *İlk Dönem Eserleri*. İstanbul: Söz Yayınları, 2012.
- Bediüzzaman Said Nursî. *Sikke-i Tasdik-i Gaybî*. İstanbul: Söz Yayınları, 2012.
- Bediüzzaman Said Nursî. *Sözler*. İstanbul: Söz Yayınları, 2012.
- Bediüzzaman Said Nursî. *Şualar*. İstanbul: Söz Yayınları, 2012.
- Bediüzzaman Said Nursî. *Târîhçe-i Hayat*. İstanbul: Söz Yayınları, 2012.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "Mehdîlik Meselesi Hakkında Mütâlaalarım". *Beklenen Kurtarıcı İnanıcı (İstanbul, 22 Ekim 2016)*. Ed. Yusuf Şevki Yavuz. 431-437. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017.
- Coşkun, Ali. *Mehdîlik Fenomeni*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Döğen, Şaban. "Mehdî Üzerine". *Köprü* 51 (1995).
- Döğen, Şaban. "Risale-i Nur'da Mehdîlik". Erişim: 05.09.2019 <http://www.sorular-larisale.com/index.php?s=article&aid=2574>
- ed-Dürî, Abdülaziz. "Abbasi Propagandası Sürecinde ve Abbasiler'de Mehdî Tasavvuru". *Trc. M. Bahaüddin Varol. İstem* 2/3 (2004): 219-231.
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen. *İlk Dönem İslam Mezhepleri*. Trc. Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *İmamiyye Şiası*. 2. Baskı. İstanbul: Ağaç Kitabevi, 2008.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Mesih ve Mehdî İnanıcı Üzerine (Mezhepler Tarihi Açısından Bir Bakış)". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/1 (1982): 179-214.
- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. Konya: Vadi Yayınları, 1998.
- Güneş, Hüseyin. "İslam Tarihinin İlk Mehdîsi: Muhammed b. Hanefiyye". *Uluslararası Mehdîlik Sempozyumu (Sivas, 29-30 Eylül 2017)*. Ed. Mehmet Tıraşçı - Hasan Özalp - Maruf Çakır. 135-158. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.
- Hakyemez, Cemil. "Mehdî Düşüncesinin İtikadileşmesi Üzerine". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (2004): 127-144.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. Trc. Halil Kendirli. Ankara: Yeni Şafak Yayınları, 2004.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-Arab*. 3. Baskı. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993.
- İlhan, Avni. "Kütübü Sittedeki Hadislere Göre Mehdîlik". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/ (1992): 101-124.
- İlhan, Avni. *Mehdîlik*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1993.

- Kesik, Derya Yörük. *Said Nursî'nin Risalelerinde Mehdîlik Telakkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.
- Kırbaşoğlu, M. Hayri. "Hz. İsa'yı Gökten İndiren Hadislerin Tenkidi". *İslamiyat* 3/4 (2000): 147-169.
- Köse, Ali. *Milenyum Tarikatları*. İstanbul: Truva Yayıncılık, 2006.
- Kutlu, Sönmez. "Beklenen Kurtarıcı İnanışına Dayalı Siyasi ve Dini Hareketlerde Mehdîlik Tipolojileri". *Beklenen Kurtarıcı İnanıcı (İstanbul, 22 Ekim 2016)*. Ed. Yusuf Şevki Yavuz. 291-352. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017.
- Kutluay, İbrahim. "İmamiyye Şiası Hadis Literatüründe Mehdîye Dair Rivayetlerin Sünni Kaynaklarla Mukayesesi: Mehdî Telakkisi Ehl-i Sünnet'e Şia'dan mı Geçti?". *Uluslararası Mehdîlik Sempozyumu (Sivas, 29-30 Eylül 2017)*. Ed. Mehmet Tıraşçı - Hasan Özalp - Maruf Çakır. 399-435. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.
- Öz, Mustafa. *İmamiyye Şiasında Onikinci İmam ve Mehdî İnanıcı*. İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yayınları, 1995.
- Sarıkçıoğlu, Ekrem. "Buda Dininde Mehdî İnanıcı ve Buda'dan Bir Rivayet". *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4 (1980): 77-90.
- Sarıkçıoğlu, Ekrem. "Mecusi Dininde Mehdî İnanıcı". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1986): 1-7.
- Sarıkçıoğlu, Ekrem. "Mehdî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 28: 369-371. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.
- Sarıtoprak, Zeki. "Bediüzzaman Said Nursîye göre Mehdîlik Meselesi". 3. *Uluslararası Bediüzzaman Said Nursî Sempozyumu (İstanbul, 24-26 Eylül 1995)*. Ed. Veli Sırım. İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1996.
- Sarıtoprak, Zeki. "Ehl-i Sünnet İnanıcına Göre Mehdîlik Meselesi". Erişim: 05.09.2019 <http://www.enfal.de/mesele5.htm>.
- Taftazanî. *Kelam İlmi ve İslam Akaidi (Şerhu'l-Akaid)*. Trc. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 1999.
- Topaloğlu, Fatih. "Şia'da Mehdî İnanıcının Oluşumunda Fars Kültürünün Etkisi". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları* 5/2 (2012): 109-148.
- Vloten, Gerlof Van. *Emevi Devrinde Arap Hakimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*. Trc. M. Said Hatiboğlu. Ankara: A.Ü.İ.F. Yayınları, 1986.
- Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Trc. Ethem Ruhi Fıçlalı. Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010.
- Weber, Max. *Sosyoloji Yazıları*. Trc. Taha Parla. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1993.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İslam İnanıcında Mehdî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 28: 371-374. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.
- Yılmaz, Orhan. "Mehdî İnanıcına Kaynaklık Teşkil Eden Hadislerin Değerlendirilmesi". *Turkish Studies* 12/2 (2017): 265-282.
- Yücel, Ahmet. "Mehdî Hadislerinin Temel Hadis Kaynaklarındaki Anlamı". *Beklenen Kurtarıcı İnanıcı (İstanbul, 22 Ekim 2016)*. Ed. Yusuf Şevki Yavuz. 141-173. Kuramer Yayıncılık, 2017.